

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

КА ИЗВОРИМА РЕЧИ

ТРИДЕСЕТ ГОДИНА
ЕТИМОЛОШКОГ ОДСЕКА
ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЗБОРНИК РАДОВА

Приредила

Марта Бјелетић

Аутори

† Павле Ивић, Александар Лома,
Јасна Влајић-Поповић, Марта Бјелетић,
Снежана Петровић, Марија Вучковић

БЕОГРАД

2013

Београдски етимолошки пројекти и њихов компаративистички значај*

Пројекат новог етимолошког речника српскохрватског језика отпочео је Павле Ивић 1983. године,¹ са првобитним циљем да се допуни етимолошки речник Петра Скока (Skok) који се појавио десетак година раније. Скоковом делу требало је, пре свега, придодати дијалекатску лексику коју аутор није имао пред собом. Али како тада у Београду није било изграђених етимолога (сам Ивић је био пре свега истакнут и светски познат дијалектолог, додуше са прворазредном компетенцијом у историји језика), морало се почети, у Институту за српскохрватски језик, како се у то време звао, са стварањем радног тима од младих почетника — класичара, слависта, оријенталиста. Требало је да прође деценија и по па да овај подухват да своје прве плодове. Године 1998. појавила се *Огледна свеска* (ОС), где је у Уводу образложена и са 135 одредница илустрована концепција речника. У односу на почетну, она је у међувремену измењена у двоструком смислу. На првом месту, искристалисало се сазнање да је Скоков речник не само непотпун с обзиром на свој захват, већ и да је у обради обухваћене лексике прилично застарео. Наиме, постумно објављено дело Петра Скока (умро 1956. године), спада међу велика остварења етимолошке науке једне епохе која је данас већ више од пола века иза нас. Одатле произлази потреба да се све тамо прихваћене етимологије у светлу новијих истраживања преиспитају,

---

* А. Loma: *Die Belgrader etymologischen Projekte und ihre indogermanistische Relevanz, Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften* 10, Leipzig 2013 (у штампани). Предео Жељко Степановић.

Чланак је проистекао из реферата под насловом „Zum etymologischen Thesaurus des Serbischen und Verwandtem“ изложеног на Међународном скупу поводом 190. рођендана Аугуста Шлајхера (5. *Jenaer Mai-Kolloquium: Schleichers Erben — 200 Jahre Forschung zum Baltischen und Slawischen*, Jena, 11–12. Mai 2011).

¹ О историји нашег пројекта в. Бјелетић 2007.

допуне, побољшају и преформулишу. Стога је донета одлука да се изради етимолошки тезаурус који би обухватио целокупно дијалекатско и историјско језичко благо. Ускоро потом и сам предмет пројекта био је ревидиран. Из политичких, а не научних разлога током деведесетих година и Срби су се, као и Хрвати, одрекли двојне ознаке „српскохрватски“. Тако је Одељење за језик и књижевност САНУ одлучило да наш пројекат преименује у *Етимолошки речник српског језика* (ЕРСЈ). У том тренутку већ је била спремна за штампу *Огледна свеска* која је, сходно првобитној концепцији, укључивала неке чакавске и кајкавске одреднице; стога је она објављена без језичког одређења на насловној страни, а надаље се наше ексцерпирање ограничило на оно што се са становишта историје језика може сматрати српским, то јест, поред књижевног језика — с изузетком неологизама и рецентних позајмљеница — на штокавске говоре.² Павле Ивић је за живота још редиговао *Огледну свеску* и у њој суделовао као коаутор. Од његове смрти 1999. године пројекат води писац ових редова. Између 2003. и 2008. године објавили смо три свеске речника са 1853 одреднице на 911 страна.³ При том треба имати у виду чињеницу да премда одреднице нашег речника нису организоване као код Скока у велике лексичке породице (где се под једну лему сврставају све речи које се свде на исти прасловенски корен или воде порекло од истог страног предлошка), оне ипак чине минимална гнезда тако што се у првом делу леме хијерархизовано (тј. према деривационом следу) наводе све изведенице од насловне речи. На тај начин је у досадашње три свеске етимолошки обрађено још неколико хиљада речи. Чињеница да у азбучном редоследу наш посао није одмакао даље од средине слова Б и да су од објављивања Треће свеске протекле три године, а да се ове [2011] године не очекује нова свеска, свакако мора изазвати забринутост код свих којима је стало да за свога живота виде напредак пројекта и, можда, његов завршетак. Да бисмо убрзали рад, распоредили смо се у овом тренутку у три колосека, тако што од почетка године млађи део тима ради на Четвртој свесци, док

² Границу је због прелазних дијалеката тешко повући и она се свакако не може подударати са модерним националним идентитетом („српски“, „хрватски“, од новијег времена и „црногорски“, „бошњачки“), али се такво разграничење углавном оправдава основним циљем подухвата да се што потпуније реконструише старосрпски лексички фонд, јер је старосрпски својим дистинктивним обележјима јасно издвојен у кругу средњовековних јужнословенских језика. Ипак, за оне који се овом проблематиком баве непристрасно, са полазишта историје језика и компаративне лингвистике, остаје препоручљив сложен назив „српскохрватски“ или „српско-хрватски“.

³ *Етимолошки речник српског језика* (ЕРСЈ), Београд, Свеска 1: А–Аш 2003, Свеска 2: Ба–Бд 2006, Свеска 3: Бе–Бј 2008.

старији сарађују на новоотпочетом пројекту дигитализације српске дијалекатске лексике, истовремено пишући једнотомни етимолошки речник који ће обухватити око 3500 одредница основног лексичког фонда. Овај нови подухват треба да тече упоредо са формирањем базе података за „велики“ речник. Он има двоструки циљ. С једне стране, „мали“ речник је усмерен на шири круг читалаца и треба да послужи у сврху образовања и наставе. С друге стране, надамо се да ће се при тако фокусираном пресеку лексичког фонда разрешити многи чворови српскохрватске етимологије и изнаћи смернице за даљи рад на тезаурусу. У том погледу, верујемо да ће се читање овог речника исплатити и стручњацима.

Циљна група стручњака којој се окреће етимолошки речник српског језика јесу пре свега слависти и балканолози, и донекле индоевропеисти, бар они који читају ћирилицу и поседују елементарно знање српскохрватског. Поводом јубилеја Аугуста Шлајхера хтели бисмо да се у овом сумарном представљању наших етимолошких пројеката усредсредимо на њихов компаративистички, а нарочито индоевропеистички значај.

Став нашег истраживачког тима (који се у међувремену почео називати „Београдска етимолошка школа“) према индоевропској реконструкцији може се описати као мање или више уздржан. У Уводу *Огледној свесци* пише:

„Стога реконструкција у ЕРСЈ по правилу остаје на прасловенском облику лексеме, не упуштајући се у њене даље индоевропске везе ... Једино када је реч као таква — а не само њен корен — у прасловенском наслеђена из праиндоевропског, наводе се њени рефлекси у разним индоевропским језицима и из њих изведен индоевропски праоблик (*veitāx* < ие. *uetusos). Тиме се удовољава основном постулату савременог етимолошког речника, чији је предмет историја и праисторија речи, а избегавају се неизвесности ‘коренске’ етимологије. Ауторски колектив ЕРСЈ се ипак не одриче права да, у границама својих могућности, предлаже поједина нова решења на дубљем, индоевропском плану у случајевима када оцени да може допринети исправнијем тумачењу појединих лексема и творбених категорија“ (ОС XV–XVI).

За примену овог начела *Огледна свеска* даје неколико примера, као што су поређење општесловенског **agn'edъ* / **ogn'edъ* ‘црна топола’ са стинд. *agnīdh-*, *agnim-indhā-* ‘свештеник задужен за паљење обредне ватре’ уз указивање на употребу ове врсте дрвета која споро гори за производњу палидрваца (ОС 41–42), или, свакако интересантније, случајеве у којима изолована словенска дијалекатска реч има мање или више прецизне паралеле у другим ие. језицима. Тако се *бабушка* ‘врста гљиве, *Phallus impudicus*’ пореди са лит. *bobāusis* ‘смрчак’ (ОС 5–6), а *мега, мига* ‘ситна киша у виду магле’ са стинд. *meghā-*, ав. *maēya-* ‘облак’ (ОС 55–56). Исправна или не, ова

поређења имају као заједничко то што дубљу етимологију словенских лексема заснивају на паралелама које сродни језици пружају за реч у целини, у два од три случаја чак за сложеницу.

Ово ограничење у домену индоевропске реконструкције делом је принципијелно, а делом условљено објективним и субјективним околностима. Једна од њих је та што се у Београду и Србији индоевропеистика никад није развила као предмет на студијама, тако да од почетка у нашем колективу постоји само један сарадник с одређеном индоевропском компетенцијом. Реч је о писцу ових редова, који има јаку личну одбојност према такозваној коренској етимологији и задовољава се тиме да уз помоћ компаративног метода реч као такву проследи што је могуће дубље у преисторију, до балтословенске или праиндоевропске равни, јер дубље од тога, где почиње слободна игра с коренима, коренским проширењима и непродуктивним суфиксима, већ осећа „врелину пакла“, па је из сличних разлога склон да даје предност могућности непосредног извођења речи из страног извора над унутарјезичком етимологизирајућом „акробатиком“. Као пример може се навести тумачење општесловенске речи **xaloga* ‘ограда’, за коју се предлаже извођење преко скитског из грч. *φάλαγξ*, ак. *φάλαγγα* (Јома 2000).

Три године касније, у Првој свесци нашег речника под одредницом *алуга*, за даље порекло прасловенске форме само је указано на поменути чланак, а да тамо предложена етимологија није наведена (ЕРСЈ 1: 135). Био је то отклон и у поређењу с *Огледном свеском*, иза којег је стајала уздржаност јединог индоевропеисте у тиму пред искушењем да на колективно дело стави превише личан печат. Стога наша Прва свеска, која, уосталом, садржи само речи на *a-*, од којих је тек мали број наслеђен, није особито препоручљиво штиво за индоевропеисте. С наредним двома свескама ствар већ стоји другачије, јер се стање у словенској етимолошкој лексикографији у међувремену променило. Осамдесетих и деведесетих година прошлог века изгледало нам је као да се реконструкција општесловенског лексичког фонда на дубљој равни може мирно препустити ауторима двају прасловенских речника. Али како од почетка новог миленијума краковски речник (SP) стоји пред словом *x-*⁴, а московски (ЭССЯ) се подједнако дуго издаје без Трубачовљевог руковођења⁵, аутори етимолошких речника појединих словенских језика треба да се осећају позванима да и сами узму учешћа у извршавању

⁴ У транскрипцији SP **ch-*; последњи објављен том је 8. из 2001. године којим се завршава слово *g-*.

⁵ Последња објављена свеска је 38. из 2012. године, завршена одредницом **otъtegnoti* (*se*) [стање из априла 2013]. Квалитет обраде словенске грађе и прасловенских реконструкција остао је исти и након смрти покретача и дугогодишњег руководиоца овог подухвата, али

тог задатка. Између осталих, лепе доприносе на том пољу дали су брњански етимолошки речник старословенског језика (ESJS)⁶ и етимолошки речник словеначког језика (Bezljaj) који су завршили Метка Фурлан и Марко Сној. Тако смо се и ми са Другом и Трећом свеском вратили својој старој пракси из *Огледне свеске* и надаље настојимо да прасловенске и општесловенске етимологије продубимо где год компаративни увиди за то пружају могућност. И даље нам остају важне пре свега паралеле подударности на лексичкој равни. На пример, s.v. **бат**² пореди се псл. дијал. *bътъ ‘главна грана дрвета, стабљика’ са грч. φυτόν ‘биљка’ (EPCJ 2: 232) а s.v. **бадњи** (ibid. 69) наводи се Топоровљево поређење речи *бадњак* са стинд. (*áhi-*) *budhnyà-* ‘змија дубинâ’, иако се тамо, из културноисторијских разлога, даје предност другачијем извођењу.⁷ Из Треће свеске може се навести разматрање о могућој вези између псл. *besěda ‘говор, разговор, саветовање’ и стинд. хапакса *bahiḥ-sád-* ‘који седи напољу’ (EPCJ 3: 177–179), које преко језичких залази у културноисторијска питања, те је морало бити детаљније изложено у посебном чланку (Лома 2007в: 208–214). И даље су то, међутим, само ретки индоевропеистички екскурзи који ће се, надамо се, умножити већ зависно од тога колико ће се други сарадници, нарочито млађи, усмеравати према компаративним истраживањима изван словенског домена.

Ипак, хтели бисмо и овде да скренемо пажњу на један правац истраживања који је од почетка у жижи нашег интересовања, јер он може индиректно довести до сазнања релевантних за индоевропеистику. Ради се о речима које свакако потичу из прасловенског периода, али чија историјска распрострањеност у словенским језицима указује на њихов дијалекатски карактер унутар познопрасловенског језичког континуума. Наш колектив се посветио истраживању дијалекатске лексике које иде у дубину, тако што увек настојимо да реч ослободимо њене изолованости; то неретко води повлачењу нових изолекса на словенској дијалекатској карти у смеру југ-север, из којих се може нешто наслутити о предисторијским племенским формацијама и путевима њиховог досељавања. Понекад такви налази излазе из оквира проучавања словенских старина, тако што се у њима рефлектују језички и културни контакти старих Словена са суседним племенима: балтским, германским, иранским. Ради се, дакле, о изолексама познопрасловенског доба релевантним за индоевропеистику. Као одраз раних међује-

је амбиција да се пружи оригиналан допринос на плану дубљих, индоевропских етимологија мање приметна.

⁶ Последња објављена свеска је 15. из 2010. године, завршава се са св.

⁷ Хришћански превод лат. *vigiliae (Natalis Domini)* ‘Бадње вече’.

зичких контаката може се, на пример, навести српски дијалектизам *глашци* ‘лоптасто олово на рибарској мрежи’, који нам даје право да заједно с укр., блр. *глазки* у истом значењу датирамо позајмљеницу из герм. **glāsa-* (пољ. *glaz* ‘шљунак’, рус. *глаз* ‘око’) већ у познопрасловенску епоху (Лома 2004). Уз то иду и налази које бисмо назвали „међујезичке изолексе“. Поређење псл. дијал. *vrtърѣ, изворно ‘вир’, с персијском сложеницом *girdāb* (Лома 2007а) суочава нас са словенско-иранском изоглосом која, како се могло и очекивати, обухвата управо југоисточни део прасловенског простора, тј. дијалекте који леже у основи украјинског и источнојужнословенских језика.⁸ Ипак, не протежу се све јужнословенско-севернословенске изолексе тако што би у новонасељеним земљама напросто понављале дијалекатске односе из доба пре сеобе. Оне које показују највећи отклон од таквог усмерења биле би јужнословенско-балтске изоглосе, које нису ограничене на лексичка подударана већ се протежу и на фонетске одлике. С.-х. *гркљан* не може се одвојити од општесловенског *gьrtanъ у истом значењу, али има најближу паралелу у литавском синониму *gurkl̥ys*, с којим не само да дели суфиксално проширење *-l-*, него и заједнички развој **tl > gl*, својствен балтском, али и староновгородском дијалекту источнословенског. Ако се *гркљан* заиста своди на **gьrtil'-anъ*, облик са већ извршеном променом *tl > kl* морао је бити донет са севера на Балкан, јер иначе би на јужнословенском тлу *tl* дало *l*. Заправо се такви налази уплићу у сноп изоглоса који старосрпски простор повезује са северозападним руским.⁹ Историјски се ова појава може тумачити претпоставком раног таласа досељавања са подручја словенско-балтског мешања, за шта постоје и ономастички показатељи.¹⁰

Ако су реконструкција прасловенског лексичког фонда из времена око средине првог миленијума н.е. и истраживање лексичких односа међу познопрасловенским дијалектима последњих деценија узнапредовали, чему су допринели и етимолози из „Београдске школе“, рекло би се да словенска етимологија не држи баш корак с данашњом индоевропеистиком. У пројектовању прасловенских речи на дубље језичке нивое, закључно са праиндо-

⁸ Сличну распрострањеност показује горепоменућа реч *xálqqa.

⁹ Уп. Лома 2010а и в. доле нап. 10. Овде се отвара ново истраживачко поље за оне који, као наш тим, врше систематско истраживање јужнословенске дијалекатске лексике, које се може показати плодноним и за балтистику.

¹⁰ Западноруски хидронимски пар балтског порекла *Вољ* са својом притоком *Вонец* понавља се на српском тлу као *Ваја* : *Увац*; чак изгледа да се име староруског племена у данашњој северозападној Русији и Белорусији, које је настало мешањем словенских колониста с балтским супстратом и на чијој територији се развио староновгородски дијалекат, *Кривичи*, понавља као *Кричи* на старосрпском тлу. Подробије Лома 2010.

европским, остаје широк простор за проверу старијих тумачења и трагање за новим решењима. Аутори етимолошких речника треба да буду свесни тога ако теже вишем од пуке компилације, чак и када се ради о сажетим и популарним приручницима. Прилоге изучавању индоевропских језика и култура не треба очекивати само од ЕРСЈ у његовом постепеном напредовању, већ и од нашег „малог“ речника у скоријој будућности. Полазећи од основне лексике српског језика, по правилу нећемо своје кратке приче о речима завршавати прасловенским реконструкцијама некритички преузетим са друге стране, већ смо спремни да ту и тамо „закопамо“ дубље, па и на неким одавно освештаним местима словенске етимологије. Да се не ради само о празном обећању, може се у овом тренутку илустровати двама чланцима непосредно проистеклим из рада на „малом“ речнику. Оба се увелико ослањају на увиде у индоевропску морфологију глагола остварене у „Лексикону индоевропских глагола“ (LIV) који представља осетан помак у односу на Покорнијев речник (Pokorny). Намеће се утисак да између праиндоевропског и општесловенског глаголског система остаје празан простор који се може ту и тамо испунити новим етимолошким предлозима. Као што је познато, позни праиндоевропски поседовао је богат репертоар језичких средстава за градњу глаголских основа, који је у балтословенском прилично редукован, и што се тиче образовања глаголских основа очувао се само у малом броју глагола с превојем и назалних презента, али је на лексичкој равни могао оставити досад незапажене трагове. Поређење с.-х. *в(ј)еі̯ромейі̯ина* с рус. дијал. *ветромят* ‘рупа у зиду брвнаре’ поред израза с.-х. *в(ј)еі̯ар мей̯е*, рус. (*ветер*) *метѐт* ‘веје (снег)’ дало је повод за претпоставку да се у словенском првобитна парадигма **metō*, **mesti* раздвојила на два фонетски и семантички различита глагола, тако што се на једној страни развио **metō*, *mesti* ‘мести’ из инфинитивне основе, а на другој је **metō*, *mesti* ‘мешати, бућкати’ настао из назалног презента. Код **vednōti* ‘венути’ вероватно треба поћи од перфективне форме **uvēdnōti* и назалног презента изведеног или од ие. речи за воду, **au-end-* ‘исушити се’, у превоју с **und-* у стинд. *unátti*, 3. pl *undánti* ‘потапати, наквасити’¹¹ или од корена **H₂e-n-d-* у **ōditi* ‘димити’, без назалног инфикса у гр. *ázesthai* ‘исушити’, хет. *had-* ‘исто’.¹² Проблематична веза између **vezati* ‘везати’, **vezti* ‘вести’, **qza* ‘узица’, **qze* ‘уже’ може се тумачити тако да је и ту у основи назални презент, овога пута од сампрасарана-корена **ueǵ(h)- / uǵ(h)-* у стир. *-fighter*,

¹¹ Вероватно и у рус. *удить* ‘зрети (о зрну), надути’ < псл. **qd-* < ие. **und-*.

¹² У том случају би ваљало поћи од (секундарног) *e*-ступња **ēd-*, а **v-* би се сводило на прелазни глас настао у хијату у провербалном облику **u-v-ēd-*.

fāig ‘ткати’.¹³ Поред ових случајева које детаљније разматрамо на другом месту,¹⁴ недавно се Трубачовљева етимологија псл. придева *gotovъ ‘готов, завршен’, која га као *‘спреман за идење’ своди на супин корена **g^uǎ-* (< **g^u(e)H₂-*) ‘ићи’ и најизгледнији је од досадашњих покушаја тумачења те речи, дала поткрепити у ширем компаративном контексту, који између осталог укључује ведске дативе-инфинитиве као *gātave* поред *gántave* и на њима засноване герундиве на *-tavya-*, као и стгр. глаголске придеве на *-τέος*, при чему се нулски вокализам корена словенске речи тумачи из првобитне протерокинетичке флексије глаголских именица на *-t(e)u-* (Loma/Vlajić-Popović 2012). Ту, дакле, имамо индикацију да се важна улога коју су глаголске именице, нарочито оне на *-t(e)i-* и *-t(e)u-*, играле у времену пре распада прајезика на појединачне језике и у раној фази њиховог развоја, у балто-словенском не само одразила у именским облицима глагола као што су инфинитив и супин, већ је могла оставити понеки траг и изван глаголског система.

У току нашег рада на сажетом етимолошком речнику умножавају се запажања и претпоставке о дубљем пореклу словенских речи из основног лексичког фонда, што у целини ставља у изглед допринос компаративној лингвистици који ће надмашити оно што се на том пољу очекује од једног оваквог лексикографског подухвата.

¹³ Претпоставка сличног превојног односа омогућава да се с.-х. *видати* ‘лечити’, полазећи од значења *‘вадити (болест, повреду)’ као основног, веже са *вадиити* (и о убоју, грозници, чинима), **uH₂d-* > *vyd-* поред *ueH₂d-* > *vad-iti, уп. лат. *vādō*, *-ēre* ‘ићи’, *vādāre* ‘газити кроз воду’, стисл. *вада* ‘исто’, првобитно *‘ићи упадајући, извлачити стопала из воде, снега, песка итд.’.

¹⁴ Лома 2010б; тамо даља библиографија.